

Coninck, P.J.M. de, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Oorspronkelijk dissertatie Leiden 1998, Hilversum: Verloren, 2005, 431 blz., €40,-, ISBN 90 6550 859 7).

[...] so können Sie mir vielleicht nachweisen, daß ich mir geirrt habe [...] aber nicht nachweisen dass ich das nationale Ziel einen Augenblick aus den Augen verloren habe'. In 1881 rechtvaardigde Bismarck met deze woorden zijn *Kulturkampf* tegenover de Reichstag.¹ De strijd tegen de invloed van de ultramontaanse katholieken had excessen gekend, maar het doel was, meende Bismarck, zo goed als bereikt: de Duitse katholieken waren Duitsers geworden en de invloed van Rome was teruggedrongen. Maar de *Kulturkampf* had ook een stempel op de nationale Pruisische politiek gedrukt. 'Kaum ein politischer Konflikt illustriert so klar wie der Kulturkampf, welche Auswirkung die deutsche Vereinigung auf die preußische Politik hatte: Sie verflüchtigte sich gewissermaßen', aldus Christopher Clark.²

Het kon ook eigenlijk niet anders. De Pruisische nationale eenwordingspolitiek was er immers één van confrontatie; in 1864 met Denemarken, in 1866 in de Duitse Oorlog met de onwillige Duitse staten en Oostenrijk en in 1870 met Frankrijk. De *Kulturkampf* lag in het verlengde van deze confrontatiepolitiek. Bismarck zag in de antiliberaal en conservatieve *syllabus errorum* van Pius IX een oorlogsverklaring en reageerde in 1873 met de beruchte Meiwetten om de greep van Rome op de Duitse katholieken tegen te gaan. Vooral van (ultramontaanse) geestelijken eiste hij loyaliteit. Ze dienden een *Kulturexamen* af te leggen, deden ze dit niet dan riskeerden ze gevangenisstraf of zelfs verbanning. De *Kulturkampf* eindigde rond 1878 met de opkomst van het socialisme en de verkiezing van een nieuwe paus – de 'progressievere' Leo XIII – maar het ultramontaans katholicisme bleef ook daarna in de ogen van velen, met name liberalen en Duitse nationaal-conservatieven, een gevaar voor de natie.

Pieter de Conincks *Een les uit Pruisen* – een geactualiseerde handelseditie van een gelijknamig proefschrift uit 1998 – gaat over deze spanning tussen het aan Rome gehoorzame ultramontaans katholicisme en het proces van natievorming. Aan de ene kant onderzoekt De Coninck de ontwikkelingen in Nederland gedurende de jaren 1870 op het terrein van verzuiling, natievorming en de veranderende verhoudingen tussen staat en kerk. Aan de andere kant probeert hij deze ontwikkelingen tegen de achtergrond van de *Kulturkampf* in Duitsland te plaatsen, en te achterhalen of de gebeurtenissen in het jonge Duitsland invloed hebben gehad op de positie van de katholieken in Nederland. De Coninck rechtvaardigt deze tweeledige, en tevens deels comparatieve vraagstelling, door te stellen dat een antwoord op de vraag waarom de ultramontaanse kwestie in de Nederlandse politiek anders werd uitgevochten dan in Duitsland het inzicht in de Nederlandse geschiedenis kan vergroten. 'De *Kulturkampf*', zo stelt hij, fungeert hierbij in zekere zin 'als een spiegel voor de Nederlandse situatie'.

¹ Christopher Clark, *Preußen. Aufstieg und Niedergang, 1600-1947* (München 2006) 657.

² *Ibidem*.

Een les uit Pruisen is een goedgeschreven en goedgedocumenteerde studie, die niet alleen licht werpt op de omgang in Nederland met de katholieke kwestie, maar ook waardevolle informatie biedt over de verhouding tussen Nederland en Duitsland in jaren 1870 en de impact van de *Kulturkampf* in Europa. Het onderzoek van De Coninck naar de berichtgeving en opinievorming in een groot aantal kranten en periodieken is overtuigend en geeft goed inzicht in de receptie van de *Kulturkampf* en de wijze waarop in Nederland werd gedacht over de ultramontaanse kwestie.

Vooraf de hoofdstukken 6, 7, 8 en 9 bieden nieuwe inzichten in de omgang van de liberale beleidsmakers met de katholieke kwestie, de verhoudingen tussen staat en kerk, en de vroege katholieke verzuiling. In hoofdstuk 6 laat De Coninck zien dat de Nederlandse verhoudingen een grote rol speelden in hoe de liberalen de gebeurtenissen in Duitsland beoordeelden, en maakt hij duidelijk dat de Meiwetten van 1873 toch vooral als ‘tegenvoorbeeld’ fungeerden. De Coninck benadrukt terecht dat aan deze negatieve ontvangst niet zozeer een politieke cultuur van schikken en plooiën ten grondslag lag, maar dat de Nederlandse afkeuring van de *Kulturkampf* vooral werd ingegeven door principiële en pragmatische overwegingen. Hoofdstuk 7 handelt over hoe de conservatieven en antirevolutionairen de gematigde liberale houding tegenover de ‘roomsen’ hekelden, en gebruikten om oppositie te voeren. De Coninck brengt hier een goede nuance aan door te wijzen op de ambivalente houding van Kuypers; hoewel in geloofszaken elkanders tegenpolen, zag Kuypers de katholieken als medestanders in de strijd tegen de liberalen en de ‘onheiligen geest der Fransche revolutie’.

In hoofdstuk 8, dat veruit het langste hoofdstuk is en bestaat uit een vijftal *case studies*, analyseert De Coninck het godsdienst- en onderwijsbeleid van de Nederlandse overheid gedurende jaren 1870-1880. Hij concludeert dat de liberalen uiterst gematigd te werk gingen en een strikte leer van scheiding van kerk en staat hanteerden. De Coninck omschrijft het regeringsbeleid dan ook met de termen consistentie, continuïteit en pariteit. Het beleid was consistent vanwege de strikt gevolgde scheidingsleer, kenmerkte zich door een hoge mate van continuïteit en gold alle kerkgenootschappen in gelijke mate (pariteit).

In hoofdstuk 9 laat De Coninck zien dat de *Kulturkampf* de katholieke verzuiling in Nederland stimuleerde, of althans een belangrijke ‘mobilisatiefactor’ vormde tegen het liberalisme. Aan deze ‘mobilisatie’ werd bijgedragen door katholieke vluchtelingen uit Duitsland; kloosterlingen, ‘bewaarschooljuffrouwen’, onderwijzeressen en ziekenverzorgeressen uit Duitsland kregen in Nederland snel emplot in Nederlandse katholieke instellingen. Maar het is de vraag of hieruit ook meteen, zoals De Coninck doet, geconcludeerd kan worden dat de *Kulturkampf* op deze wijze ‘niet alleen een substantiële bijdrage leverde aan de expansie van het Nederlandse kloosterwezen, maar ook aan de wording van de katholieke zuil’. Was deze bijdrage ook daadwerkelijk ‘substantieel’? Waarschijnlijk niet, daarbij is dit lastig te bepalen, omdat niet duidelijk is om hoeveel Duitse katholieke vluchtelingen het ging. De invloed uit Duitsland op de Nederlandse katholieken kan wellicht beter worden aangeduid worden als *transfer*. ‘Nederlandse katholieke publicisten’, schrijft De Coninck, ‘sloegen de organisatiegraad en het resolute verzet van de Duitse

katholieken tegen Bismarck en de liberalen met bewondering gade'. Henk te Velde heeft in dit verband er recentelijk nog op gewezen dat de Nederlandse katholieke leider Schaepman de Duitse *Zentrumspartei* als voorbeeld gebruikte om een Nederlandse katholieke beweging te organiseren.³ Dit lijkt veel op de bewondering waarmee de Nederlandse en Franse socialisten eind negentiende eeuw keken naar de Duitse socialistische partij.

Tot zover een korte samenvatting van de belangrijkste hoofdstukken. Het is tijd voor een kritische noot. Hoewel De Coninck zijn onderwerp in de verschillende hoofdstukken op een zeer heldere wijze behandelt, ontbreekt deze helderheid enigszins in de 'Inleiding', en dan met name bij de toelichting die hij op pagina 17 geeft op de aan de zijn studie ten grondslag liggende vraagstelling. Zo is de metafoor van de spiegel weinig verhelderend. Tevens legt De Coninck teveel nadruk op het 'verband' tussen verzuiling, natievorming en de verhouding tussen kerk en staat enerzijds, en de Nederlandse reacties op de *Kulturkampf* anderzijds. Het gaat hier om twee verschillende grootheden, want ook zonder Duits tegenvoorbeeld was de omgang in Nederland met de katholieke kwestie waarschijnlijk gematigd geweest. Samen met de ietwat onduidelijke uiteenzetting van de hoofdvraag op pagina 17, werkt de titel van De Conincks boek – *Een les uit Pruisen*, dan ook enigszins verwarrend. Gaat het nu om de invloed die de Duitse *Kulturkampf* had op de Nederlandse politiek, en welke lessen Nederlandse politici uit de strijd in Duitsland trokken? Of juist om de bevestiging van het eigen liberale gelijk? Het is erg lastig te bepalen – zeker als gebruikt wordt gemaakt van een spiegelmetafoor – waar de receptie van de gebeurtenissen in Duitsland overging in beïnvloeding van eigen beleid en opvattingen.

Uit de verschillende 'Beschouwingen' van De Coninck – de concluderende paragrafen aan het eind van ieder hoofdstuk – blijkt dat in Nederland zowel de liberalen als katholieken gematigde verhoudingen voorstonden, en negatief over de situatie in Duitsland oordeelden. Hier lijken *nationale* lessen – april 1853 en de onrust rond de heiligverklaring van de martelaren van Gorcum door Pius IX in 1867, dus beiden van voor de *Kulturkampf* – een belangrijkere rol te hebben gespeeld dan hetgeen in Duitsland gaande was. De Coninck geeft zelf in hoofdstuk 6 aan dat de *Kulturkampf* in dit opzicht toch vooral een 'vast en overwegend negatief referentiepunt vormde'. *Een les uit Pruisen* gaat dan ook vooral over de receptie van de Duitse *Kulturkampf* in Nederland, en pas in tweede instantie – en in veel mindere mate – over een feitelijke beïnvloeding.

In het voorlaatste hoofdstuk 'Conclusies' maakt De Coninck het gebrek aan helderheid in de 'Inleiding' goed. Hier slaagt hij er veel beter in de centrale vraagstelling van zijn boek uiteen te zetten, en geeft terecht aan dat de omgang met de ultramontaanse kwestie in Nederland, en daarmee ook de verzuiling, niet simpelweg te verklaren zijn door te wijzen op een eeuwenoude cultuur van schikken en plooiën. Hierbij moet – tot slot – nog worden opgemerkt dat De Coninck laat zien dat het loont om eens over de grens te kijken, en de

³ Henk te Velde, 'Political Transfer. An Introduction', *European Review of History* 12: 2 (2005) 205-221.

nationale politieke cultuur te relativieren door schijnbaar nationale politieke kwesties in een bredere – Europese – context te plaatsen. De auteur verdient hiervoor alle lof.

Jeroen van Zanten, Universiteit van Amsterdam

Groot, M., *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940* (Oorspronkelijk dissertatie Leiden 2004, Rotterdam: Uitgeverij 010, 2007, 598 blz., €39,50, ISBN 978 90 6450 521 8).

Kunstzinnige bezigheden als borduren, tekenen en schilderen hoorden gedurende de hele negentiende eeuw tot het opvoedingspakket van jongedames van goeden huize, maar na omstreeks 1850 werd het voor hen, ondanks veel beperkingen, ook in toenemende mate mogelijk om een zelfstandige loopbaan in de kunst op te bouwen. In Nederland was op de twee- of driejaarlijkse Tentoonstellingen van Levende Meesters steeds meer werk van vrouwelijke inzenders te zien; ongeveer 10% van de Nederlandse kunstproductie op deze tentoonstellingen was van de hand van vrouwen. Vrouwen konden ook, zij het met restricties, lid worden van kunstenaarsverenigingen en kunstkringen, en vanaf de jaren 1860 openden de kunstacademies in Rotterdam, Amsterdam en Den Haag speciale ‘damesklassen’. Wel waren, omdat zij minder bewegingsvrijheid in het openbare leven hadden dan mannen, de belangrijkste van de destijds gangbare onderwerpen in de schilderkunst voor hen taboe, zoals het landschap, het stadsgezicht, en het mythologische of allegorische prestigestuk waarvoor studie naar het mannelijk naakt vereist was. Voor hen werden vooral bloemstillevens en intieme tafereeltjes uit het huiselijk leven passend geacht. Na omstreeks 1880 werden de mogelijkheden verder uitgebreid, toen diverse nijverheids- en tekenscholen voor timmerlieden, smeden, meubelmakers en andere ambachtlieden een meer artistiek karakter kregen, en in Haarlem en Amsterdam de eerste ‘kunstnijverheidsscholen’ werden opgericht. Deze opleidingen werden opgewaardeerd tot ontwerpersopleidingen, waar vooral op de algemene principes van het ontwerpen gestudeerd werd. Zij trokken een publiek met artistieke pretenties uit de gegoede lagen van de burgerij. De structuurverandering in het nijverheidsonderwijs vormde een belangrijke factor in de ‘kunstnijverheidsbeweging’: de bloeiperiode die in Nederland vanaf omstreeks 1890 voor de toegepaste kunstvakken aanbrak. In deze meer ‘beschaafde’ onderwijs- en beroepsomgeving konden ook vrouwen terecht. Maar ook hier heerste een – doorgaans onuitgesproken – taakverdeling, niet naar onderwerp maar naar discipline: de ‘hardere’ vakken als decoratieschilderen, meubelontwerpen, steenhouwen en edelsmeden leken vooral geschikt voor mannen, de ‘zachtere’, toegepaste grafiek, leer- en vooral textielbewerking, waren voor vrouwen weggelegd. Niettemin moet hun bijdrage aan de Nederlandse kunstnijverheidsbeweging aanzienlijk geweest zijn.

In *Vrouwen in de vormgeving, 1880-1940*, de handelsuitgave van haar proefschrift uit 2004, brengt Marjan Groot dat vrouwelijk aandeel in beeld. Bij

eerder onderzoek had zij al geconstateerd dat, hoewel contemporaine bronnen veel informatie geven over de activiteiten van vrouwen, deze uit de latere literatuur grotendeels weggewist lijken – een overigens bekend uitsluitingsmechanisme binnen de kunstgeschiedenis dat al meermalen aan de orde is gesteld, onder anderen door Linda Nochlin in haar publicatie ‘Why have there been no great Woman Artists?’ uit 1971. Het proefschrift van Louis Gans uit 1960, *Nieuwe Kunst. De Nederlandse bijdrage tot de Art Nouveau*, heeft wat betreft het veronachtzamen van vrouwelijke kunstnijveren de koers uitgezet voor vele decennia. In de serie monografieën over nijverheidskunstenaars uit de periode rond 1900 die het Drents Museum in Assen al ruim twintig jaar uitgeeft is er tot nu toe niet één aan een vrouw gewijd. Dit is overigens min of meer inherent aan het concept van de kunstenaarsmonografie: de meest spraakmakende, meest actieve en meest naar buiten tredende figuren lenen zich het beste voor zo’n monografie, en dat zijn doorgaans niet de vrouwen geweest.

Groot claimt toch in dit voetspoor verder te zijn gegaan, om theoretische vooronderstellingen te kunnen nuanceren, goede conclusies te kunnen trekken en te kunnen vergelijken. Daartoe heeft zij dan ook een indrukwekkende hoeveelheid materiaal bijeengebracht: alleen al het lexicon van ontwerpsters achter in haar boek beslaat bijna 100 bladzijden. Een ander gedeelte, ‘Vakgebieden en vormgeving’, laat per discipline zien hoe het met het aandeel van vrouwen gesteld was. Daarnaast is er een schat aan gegevens over tentoonstellingen en vakorganisaties waarin vrouwen participeerden, door hen gedreven ateliers en kunstnijverheidswinkels, werkverbanden met echtgenoten of andere kunstenaars/kunstenaressen, netwerken, (vrouwelijke) recensenten en propagandisten van hun werk en niet te vergeten het werk zelf. Kortom: een fundamentele uitbreiding van het onderzoeksterrein van de Nederlandse kunstnijverheidsbeweging vanaf circa 1890, waarin alternatieve beroepspraktijken en afwijkende visies binnen het gezichtsveld komen. Maar toch. Één vervelende bijkomstigheid ondergraaft deze empirische basis: we kennen de omvang van het mannelijk aandeel in de kunstnijverheidsbeweging namelijk niet; de gangbare literatuur is sterk selectief gecentreerd rond een aantal kernfiguren. En hoewel in de bovengenoemde serie Assense monografieën ook minder bekende kunstenaars aan bod zijn gekomen, is het lang wachten voordat via deze route alle mannelijke kunstnijveraars van de tweede garnituur en de vergeten, mislukte, afgehaakte of jonggestorven kunstenaars aan bod gekomen zijn. In kwantitatief opzicht is het dus niet duidelijk waartegen deze grote hoeveelheid vrouwelijke kunstbeoefening afgezet moet worden. Doorlichting, indien mogelijk, van het aantal afgestudeerden aan de kunstnijverheidsscholen zou meer inzicht kunnen bieden.

Des te sterker lijkt zich voor de auteur de noodzaak voor te doen van een kwalitatieve contrastwerking. In 1896 kwam de Nederlandse kunstnijverheidsbeweging in een stroomversnelling: toen stierf Arts & Crafts-pionier William Morris, en zijn overlijden veroorzaakte in Nederland veel publiciteit en groeiende belangstelling voor zijn opvattingen. Mede onder invloed van Morris’ geschriften gingen veel kunstnijveraars hun activiteiten in sociale zin interpreteren, als een middel om schoonheid binnen ieders bereik te brengen, en als een toekomstperspectief waarin kunst en maatschappij organisch